

दलित स्त्रीवाद

ज्योती बापुराव गरबडे *

सारांश :

भारतीय समाजात अनेक रूढी, परंपरा आहेत. अस्पृश्यता या रूढीपैकी एक महत्त्वपूर्ण रूढी मानली जाते. या रूढीमुळे मानवी मूल्यांचे अवमूल्यन झाले. माणूस म्हणून जगण्याचा नैसर्गिक हक्क देखील अस्पृश्यतेमुळे नाकारला गेला. भारतात जातीव्यवस्था आणि चार्तुवर्ण्य पद्धतीतून अस्पृश्यतेचा उदय झाला. चार्तुवर्ण्य व्यवस्थेच्या श्रमविभागणीतून ब्राह्मण, क्षत्रिय, आणि वैश्य या तीनही वर्गांची सेवा करण्यासाठी शूद्र वर्गाची निर्मिती करण्यात आली. सुरुवातीला गुणानुसार वर्ग निश्चित केला जात असे, कालांतराने जन्मावर आधारित वर्गाची निश्चिती होऊ लागल्यामुळे वर्गव्यवस्थेचे जातीव्यवस्थेत रूपांतर झाले. जन्मावर आधारित व्यवसाय वाटपाच्या सुत्रामुळे कनिष्ठ जातींना ज्ञान संपादन, व्यापार इत्यादीचा अधिकार राहिला नाही. त्यामुळे जातीजातीतील देवाणघेवाणही ठप्प झाली.

पारिभाषिक शब्द : शैक्षणिक स्वातंत्र्य, सुक्तकाल, दलित बहूजन स्त्रीवाद, सत्यशोधक स्त्रीवाद.

प्रास्ताविक :

मनुस्मृतीसारख्या ग्रंथांनी जातिव्यवस्थेला नियमबद्ध केले. जाती भंग करणाऱ्यांना कठोर शिक्षा सांगितल्या. कनिष्ठ जाती आणि स्त्रियांशी कठोर व्यवसाय करण्यास मोकळीक दिली. त्यामुळे कनिष्ठ जातींना अमानुष वागणुक देण्यास सुरुवात झाली आणि त्यातून अस्पृश्यतेसारखी अमानुष रूढी निर्माण झाली. अस्पृश्यांच्या स्पर्शापासून विटाळ, सार्वजनिक ठिकाणी प्रवेशबंदी, मंदिरामध्ये प्रवेशबंदी, ज्ञान व शास्त्र धारण करण्यास बंदी, गावात निवासास बंदी, इत्यादी बंधनामुळे अस्पृश्य समाज इतर समाजापासून पूर्णपणे अलग पडला, त्यांना साधे माणुसकीचे हक्कही नाकारण्यात आले.

प्राचीन, मध्ययुगीन व अर्वाचीन भारतीय स्त्री जीवन:

१. प्राचीनकाल : भारतीय स्त्री जीवनाचा इतिहास वेदकाळापासून सुरू होतो. वेदकाळातील स्त्री जीवन अतिशय मानाचे व उच्च दर्जाचे होते. पुरुषांप्रमाणे त्यांना स्वतंत्र, बौद्धिक आणि आध्यात्मिक जीवन लाभले होते. त्यांना लहानपणापासूनच शिक्षण दिले जात असे. त्यामुळे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास झालेला दिसतो. त्यांना सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक स्वातंत्र्य होते. त्यांना स्वतःचा जोडीदार निवडण्याचेही स्वातंत्र्य होते. मुलांप्रमाणे त्यांनाही सार्वजनिक सभा व करमणुकीच्या कार्यक्रमात भाग घेता येत होता. एकूणच प्राचीन काळातील स्त्रियांचा दर्जा प्रतिष्ठेचा व महत्त्वाचा होता.

* संशोधक विद्यार्थी, मराठी विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

२. मध्ययुगीनकालः मध्ययुगीन म्हणजेच सुक्तकालात स्त्रियांची सामाजिक दशा हीन—दीन झाली. वेदकाळातील तिचे स्वातंत्र्य या काळात नाहीसे झाले. केवळ एक भोगदासी होऊन प्रजोत्पादनाचे एक साधन म्हणून पुरुषांच्या संरक्षणाखाली जगणे तिच्या नशिबी आले. शिक्षणापासून तिला वंचित ठेवण्यात आले. आणि अधिकाधिक सामाजिक, धार्मिक बंधनात ती जखडली गेली. बालविवाहाची पद्धत याच काळात रूढ झाली.

३. अर्वाचीनकालः १९ व्या शतकात इंग्रज भारतावर राज्य करू लागले. पाश्चात्य विद्येचा प्रसार होऊ लागला आणि एक मोठय युगपरिवर्तनाला सुरुवात झाली. तरुण समाजसुधारकांच्या या पिढीने बालविवाह, विधवाविवाह, अज्ञान, सतीपद्धती, पडदापद्धती अशा अनेक अनिष्ट प्रथांचे निर्मूलन केले. यावरून स्त्रियांची परिस्थिती बदलली. 'गोठ्यातील दावणीला बांधलेले मुके जनावर' अशी अवस्था असलेली स्त्री या कालखंडात स्वतःच्या पायावर उभी राहून बोलण्यास समर्थ झाली.

दलित स्त्री जीवन : बालविवाह, विजोड विवाह, पडदापद्धती, विधवा विवाहास बंदी, हुंडाप्रथा, सतीप्रथा या अभिनव स्त्रियांबरोबरच दलीत स्त्री जातीप्रथेच्या जाचानेही त्रस्त होती. वर्ण—जातिव्यवस्थेत दलित पुरुषांना जे दुय्यम जीवन सहन करावे लागत होते ते जीवन तर दलित स्त्री सहन करीत होतीच, शिवाय दलित पुरुषप्रधानतेचा

जाचही तिला सहन करावा लागत होता. जातिभेद, अस्पृश्यता, शिवाशिव, अपवित्रता आणि असमानतेची वागणूकही तिच्या वाट्याला येई. त्याचबरोबर तिचे लैंगिक शोषणही होई. खालच्या जातीत जीवन व्यतीत करणाऱ्या दलित स्त्रीला सवर्ण पुरुषांच्या दुराचारी, अत्याचारी, बलात्कारी वासनेलाही बळी पडावे लागे. एकीकडे सवर्णांचा अत्याचार आणि दुसरीकडे दलित समाज आणि परिवारातील हिंसा, अपमान, अन्याय आणि अत्याचार याचाही ती बळी ठरे. यावरून दलित, शेतमजूर, शेतकरी स्त्रीचे जीवन सामाजिक, आर्थिक, पुरुषी व्यवस्थेचे अंकित होते. सवर्ण स्त्रीचे जीवन धर्मसत्ता आणि पुरुषप्रधानतेने दुहेरी अंकित होते. तर बहुजन— दलित स्त्रीचे जीवन धर्मसत्ता, पुरुषप्रधानता, जातिव्यवस्था असे तिहेरी अंकित असल्याचे दिसून येते.

सवर्ण स्त्री व दलित स्त्री यांच्यातील सांस्कृतीक भेद :

दलित आणि सवर्ण स्त्रियांमधील सांस्कृतिक अंतर हे परस्परांमधील प्रतिक्रियांमधून, अनुभवांमधून विसंगती निर्माण करणारे आहे. हिंदू स्त्रीप्रमाणे दलित स्त्रीचे क्षेत्र चूल आणि मूल सांभाळून अर्थार्जनासाठी इतर परिश्रमाची कामे करावी लागत असत. सवर्ण स्त्रियांचा स्वतःचा सन्मान त्यांच्या पुरुषांच्या प्रतिष्ठेवर आधारीत असतो. त्या त्यांना भोगाव्या लागणाऱ्या दडपणुकीचे अनुभव उघडच करू शकत नाहीत. अशा नियमांचा परिणाम दलित स्त्रियांवर होत नाही.

कारण दलित स्त्रिया आपल्या पतींना प्रतिष्ठित मानत नाहीत. त्यांच्याबद्दल नेहमी आदर बाळगणे त्यांना भाग नसते. त्यामुळे दलित स्त्रियांवर पतिव्रतेच्या विचारप्रणालीचे कमी ओझे असते. उच्चवर्गीय, मध्यमवर्गीय व दलित स्त्रिया यांचा सामाजिक स्तर आणि दैनंदिन अनुभव हे वेगवेगळे असतात. दलित स्त्री जर विधवा झाली किंवा तिच्या पतीने नांदवले नाही वा तिलाही त्याच्याकडे नांदावयाचे नसेल तर ती खुशाल पाट लावीत किंवा तशीच जगत असे. पण सवर्ण स्त्री विधवा झाली तर जन्मभर ती विद्रुप अवस्थेत जगते. तिला दुसरे लग्न करण्याची मुभा नसते. तिचे घराच्या उंबरठ्याचे पाऊल मृत्यूनंतर बाहेर पडे. भारतीय हिंदू सवर्ण स्त्रीला गोषात रहावे लागे, तसे दलित स्त्रीला राहण्याची बंदी नव्हती. दलित स्त्री कामानिमित्त, मोलमजूरीसाठी का होईना घराबाहेर पडत होती. त्यामुळे बाहेरच्या जगाचे अनुभव, शहाणपण शिकायला त्यांना बरीच संधी मिळाली, तर सवर्ण स्त्री आजही घरात बंदीस्त असल्याचे दिसते. आजही ती पडद्यात वावरताना दिसते. अशा प्रकारे दलित स्त्रीच्या वाट्याला जरी चाकोरीबद्ध जगणे आले असले, तिला परिश्रमाची कामे करावी लागत असली, नवऱ्याचा जाच. सासूचा सासूरवास तिला सोसावा लागत असला, समाजातील अन्याय अत्याचाराला जरी तिला बळी पडावे लागत असले तरी सवर्ण स्त्रीच्या मानाने ती संपूर्ण स्वतंत्र, स्वावलंबी असल्याचे दिसते.

समाजसुधारकांचे दलित व स्त्री उद्धाराचे कार्य :

महात्मा फुले : महात्मा फुल्यांच्या आंदोलनाचा आधार शुद्रातिशुद्र होता. हा देश मुठभर ब्राह्मणांचा. उच्चवर्णीयांचा की स्त्री शुद्रातिशुद्रांचा? इथे ९५ टक्के स्त्री शुद्रातिशुद्रांचा आहेत. मग हा कोणाचा देश समजावा? हा प्रश्न एकट्या फुल्यांनी उपस्थित केला. फुले हे पददलितांचे पहिले उद्धारक होते. 'उभ्या भारतात स्त्री-शुद्रांच्या उद्धारकार्याचा श्री गणेशा जोतिरावांनीच केला.

गोपाळबुवा वलंकर : यांनी दलित जागृती करण्यास सुरुवात केली. अस्पृश्यता आणि जातिभेद यांचा उगम ब्राह्मणांच्या स्वार्थबुद्धीत झालेला आहे. हा विचार विस्तृतपणे प्रस्तुत करण्यासाठी १८८८ साली त्यांनी 'विटाळ विद्ध्वंसन' नावाची पुस्तिका लिहिली. दलितांचे आत्मभान जागे करून दलितांमध्ये सुधारणा घडवून आणण्याचा आपल्या परीने प्रयत्न करणारा दलितांतला पहिला सुधारक गोपाळबुवा वलंकर होय.

शिवराम जानबा कांबळे : यांनी अस्पृश्यांमधील अंधश्रद्धा, धर्मभोळेपणा कमी व्हावा, देवदासी, वाघ्या-मुरळीसारख्या दुष्ट, विघातक चाली बंद पडाव्यात म्हणून सतत प्रचार केला.

शाहू महाराज : यांच्या वैयक्तिक प्रयत्नामुळे व कोल्हापूर राजवटीच्या पाठिंब्यामुळे अस्पृश्य व इतर मागास समाजात शिक्षणप्रसाराला चालना मिळाली. त्यांनी ठिकठिकाणच्या अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना

एकत्र आणले, त्यांच्यासाठी शाळा, वसतिगृहाची सोय केली. त्यांना सरकारी नोकऱ्यांमध्ये प्रवेश देण्यासाठी जिवाचे रान केले. त्यांनी स्वतःच्या दरबारी अस्पृश्यांची नेमणूक केली.

सयाजीराव गायकवाड : अस्पृश्य व मागास जमाजीचे शिक्षण व इतर सवलती याबाबतीत सयाजीरावांचे कार्य अत्यंत भरीव आणि विविध स्वरूपाचे होते. स्त्रीशिक्षण आणि स्त्रियांना विविध सार्वजनिक आणि सामाजिक, सांस्कृतिक कार्यांत सहभागी होण्याची संधी उपलब्ध करून दिली. बालविवाहबंदी. विधवांचा विवाह, घटस्फोट देण्याचा हक्क असावा या दृष्टीने कायदे केले.

विठ्ठल रामजी शिंदे : यांनी १९०६ मध्ये 'निराश्रित सहाय्यकारी मंडळ' या नावाची संस्था स्थापन करून अस्पृश्यांच्या सर्वांगीण विकासाचा अधिक संघटितपणे प्रयत्न केला. 'शिक्षण प्रसारासोबतच' अस्पृश्यांना नोकऱ्या मिळवून देणे, त्यांच्या सामाजिक अडचणीचे निवारण करणे, त्यांच्यामध्ये सार्वत्रिक धर्म, व्यक्तिगत शील आणि नागरिकता इ. गुणांचा प्रसार करणे. इ. हेतू या मंडळाने आपल्यासमोर ठेवले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : यांचे नेतृत्व म्हणजे या अस्पृश्य स्त्री-पुरुषांना देवाच्या साक्षात्कारापेक्षा अमूल्य होते. मे-जूनच्या १९५१ च्या 'महाबोधी' या मासिकात त्यांनी 'हिंदू स्त्रियांच्या अवनतीला कारणीभूत जर कोणी असेल आणि त्यांचा नाश जर कोणामुळे झाला असेल तर तो मनुमुळेच होय.' असे स्पष्टपणे

सांगितले. ते स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाविरोधात सतत भांडत राहिले. तिच्या उत्कर्षाचा, उन्नतीचा, तिला प्रतिष्ठा आणि स्वातंत्र्य देण्याचा त्यांनी सतत प्रयत्न केला आणि म्हणूनच हिंदू कोड बिलाची त्यांनी रचना केली.

ताराबाई शिंदे : यांनी आपल्या 'स्त्री-पुरुष तुलना' या पुस्तिकेत स्त्रिया व पुरुष यात साहसी कोण हे स्पष्ट करून दाखविण्यासाठी काळाच्या पुढचे व अतिशय परखड असे विचार व्यक्त केले. त्यांनी स्त्रीचे विविध स्तरावर होणारे शोषण, पुरुषसंस्कृतीची वर्चस्व राखण्याची रानटी वृत्ती यावर त्यांनी आपल्या खास शैलीत प्रहार केला.

दलित स्त्रीवाद :-

१९९० नंतर भारतात दलित बहुजन चळवळीतील कार्यकर्त्यांकडून तसेच अनेक स्त्रीवादी अभ्यासकांकडून दलित स्त्रीवादाची मांडणी प्रभावीपणे होऊ लागली. दलित स्त्रीवाद हा 'दलित स्त्रीवाद', 'बहुजन स्त्रीवाद', 'दलित बहुजन स्त्रीवाद', 'फुले-आंबेडकरी स्त्रीवाद', आणि अलीकडचा 'सत्यशोधक स्त्रीवाद' अशा विविध नावाने ओळखला जातो. दलित स्त्रीवाद ही एकात्मिकीकरणातून निर्माण झालेली एकसंघ, एकात्म जाणीव आहे. लिंगभाव जडणघडणीच्या गाभ्याशी असणारी जातजाणीव ही दलित स्त्रीवादाच्या केंद्रस्थानी आहे. दलित स्त्रीवाद एकाच वेळी जातिविरोधी चळवळीचे स्वरूप बदलण्याचा प्रयत्न करतो आणि त्याच वेळी स्त्रीवादाला सर्वकष दलित स्त्रीवादी जाणीव प्रदान करण्याचा प्रयत्न करतो.

सर्व स्त्रियांची दुःखे समान आहेत. एका सुत्राने बांधली आहेत, या समाजाला दलित स्त्रीवाद्यांनी आव्हान दिले. दलित स्त्रिया सवर्ण स्त्रियांहून वेगळ्या आहेत. त्यांचे संबंध, जात, वर्ग आणि लिंगभाव व राष्ट्र यांनी निश्चित केलेले आहे. दलित स्त्रीवादाने भारतातील उतरंडीची विषम जातीयरचना आणि स्त्रीप्रश्न यांचा संबंध शोधण्याचा प्रयत्न केला. त्यांना बदललेल्या राजकारणाचे जातीप्रश्न आणि स्त्रीप्रश्न यांची जातिव्यवस्थेतील घडण तपासण्याची गरज निर्माण झाली. प्रचलित असणाऱ्या स्त्रीवादाच्या या उदारवादी, उच्चजातीय दृष्टीकोनाच्या पलीकडे जाऊन दलित स्त्रीवादी भूमिदृष्टीचा शोध सुरू झाला. डॉ. शर्मिला रेगे यांच्या 'दलित स्त्रीवादी भूमिदृष्टीच्या दिशेने: विभिन्नत्वाच्या संकल्पनेची चिकित्सा' या लेखात दलित स्त्रीवादाची तात्त्विक मांडणी केली. गोपाळ गुरूंनी १९९५ मध्ये लिहिलेल्या 'दलित वुमेन टॉक डिफरन्टली' या लेखाच्या निमित्ताने दलित स्त्रीवादाला आकार आला. यापूर्वी देखील १९९० पासूनच दलित स्त्रियांच्या वेगवेगळ्या संघटनांमधून वेगळ्या दलित स्त्रीवादाची मांडणी चळवळीच्या पातळीवर होत होती. चळवळीचे आंतरस्वरूप आणि बाह्यस्वरूप विचार आणि कार्यक्रम यांमध्ये एकाच वेळी बदल घडण्याची आणि घडवण्याची गरज दलित स्त्रीवादाने प्रकट केली. आणि स्त्रीप्रश्नाकडे बघण्याची दृष्टी मूलभूतदृष्ट्या बदलली पाहिजे असा सार्थ आग्रह धरला.

दलित स्त्रियांच्या लेखनाचा आढावा:

दलित स्त्रीवादी जाणिवांचा आढळ दलित लेखिकांच्या साहित्यातून होतो. स्वभाव, मूल्यव्यवस्था यांच्याविषयीची सजगता जशी निर्माण झाली तशी दलित स्त्रीच्या म्हणून मानल्या गेलेल्या पारंपरिक भूमिकांना नकार देणे. लिंगभेदावर आधारित व्यापक विषमतेला आव्हान देणे, स्त्रीवर होणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडणे, आत्मनिर्भर असणे, आत्मसन्मानाची जपणूक करणे, स्त्री-पुरुषांमधील समताधिष्ठित नात्याचा आग्रह धरणे अशा काही स्त्रीवादी आशयसुत्रांचा आविष्कार दलित स्त्रियांच्या लेखनातून दिसून येतो.

पुरुषसत्ताक व्यवस्थेचे स्वरूप आर्थिक हितसंबंधांच्या बरोबरीने धर्म, जात, वर्गानुसार बदलते. तसेच पुरुषसत्तेचे नियम सर्व स्त्रियांसाठी समान नसतात. कनिष्ठ जातीतली स्त्री शोषणाची सर्वाधिक बळी ठरते. याचा दलित स्त्रियांच्या साहित्याच्या संदर्भात शोध घेता येईल. उर्मिला पवार यांचे 'सहावं बोट', नंतर 'चौथी भिंत' आणि 'हातचा एक' हे कथासंग्रह २००१ नंतर येतात. कनिष्ठ जातवर्गातील पात्रे कल्पून त्यांनी जातवास्तवाचे आजचे स्वरूप उघड केले आहे. जातवास्तव आणि स्त्रीचे जगणे एकमेकांत गुंतून पडल्यामुळे निर्माण होणाऱ्या विचित्र कोंडीचे अपरिहार्य पर्यावसान शोकांतिकेत कसे होते याचे दर्शन प्रतिमा जोशींनी 'धानाधिस्पट' या कथेतून घडवले आहे. मुंबईसारख्या महानगरात वास्तव्य करणाऱ्या सुशिक्षित सुस्थापित माणसांतही जातजाणीव किती खोलवर रुजली हे प्रज्ञा दया पवार यांच्या

‘पेडिक्युअर’ ‘तिघाडा’ ‘एक्झिट’ ‘अफवा खरी ठरावी म्हणून’ इत्यादी कथांतून दिसते. यामधून बाहेर पडायचे तर आंतरिक संघर्ष अटळ असतो. अजूनही जातजाणीव आपल्यात आहे. याचे भान ही या संघर्षाची सुरुवात असते. असा आशय कथेतून मांडला आहे.

दलित काव्याचे मराठी साहित्याला जे क्रांतिकारी नवे वळण दिले त्याचे पडसाद मलिका अमरशेख यांच्या काव्यात समर्थपणे उमटले आहे. तिच्या ‘वाळूचा प्रियकर’ या काव्यसंग्रहाने मराठीत प्रथमच स्त्रीचं अनाम दुःख वेशीवर टांगणारी कविता आली. शहरीकरणाने बकाळ झालेलं आयुष्य, दारिद्र्य, शरीरमाध्यमातून प्रकट होणारे हुंकार आणि स्त्रियांच्या आयुष्याची झालेली दैना शहरी स्त्रीचं खरं जगणं दाखवणारी आहे. दलित जीवनातील अनुभव व्यक्त करणारी आत्मकथने पाहिली तर ‘माझी मी’ हे यशोधरा गायकवाड, प्रियकला मेश्राम यांचे ‘हरवलेला डाव’ उर्मिला पवार यांचे ‘आयदान’ सुशिला पेटकर यांचे ‘फरफट’ सुनिता अरळीकर यांचे ‘हरकणीचे बीचाड’ इ. आत्मकथनांतून मध्यमवर्गीय अनुभवविश्वाच्या कक्षा ओलांडून दलित समाजातील स्त्रीचे जिणे, त्यातले दाहक वास्तव या सर्व आत्मकथांमधून वाचकांसमोर येते. याचबरोबर प्रज्ञा दया पवार यांचे ‘धादांत खैरलांजी’, शिल्पा मुंब्रीस्कर ‘झाडाझडती’ ही स्त्रीलीखित नाटके ही स्त्रीवादावर प्रकाश टाकताना दिसून येतात.

समारोप

अशा प्रकारे स्त्री सुधारणावादी चळवळीच्या पार्श्वभूमीवर दलित स्त्रीवादाची जडणघडण पाहत, तिने दलित स्त्री आणि सवर्ण स्त्री यांच्या मुक्तीचा विचार केला. शिक्षण, स्वावलंबन, देवदासी, मुरळी प्रथा, संतीत नियमन, कामगार स्त्रिया, अनाथ आणि विधवा स्त्रिया यांच्यासाठी दलित स्त्रीवादाने लढा उभा केला. स्त्री प्रश्नाच्या बाबतीत तिहेरी स्वरूपाचे कार्य करताना स्त्रीप्रश्नाची सैद्धांतिक मांडणी केली. स्त्रीदास्याची सांगड जातिप्रश्नांशी जोडून जातीची चिकित्सा केली. ‘अखिल भारतीय दलित महिला संघ’ उभारून प्रत्यक्ष चळवळी उभारल्या. त्यामुळे स्त्रियांचा प्रश्न, विशेषतः दलित स्त्रीप्रश्न भारतीय पातळीवर चर्चिला गेला.

संदर्भग्रंथ :-

- प्रा. कांबळे, संजयकुमार — ‘दलित स्त्रियांच्या मुक्तीचा प्रश्न,’ डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे प्रथमावृत्ती.
- धोंडगे, अश्विनी — ‘स्त्रीवादी समीक्षा : स्वरूप आणि उपयोजन’, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे— १९९६.
- भोसले, नारायण — ‘महाराष्ट्रातील स्त्रीविषयक सुधारणावादाचे सत्ताकारण’, अथर्व पब्लिकेशन्स— २०१६.
- लांजेवार, ज्योती — ‘भारतीय समाज आणि स्त्री’, सुगावा प्रकाशन, पुणे. प्रथमावृत्ती —२००५.

